

Äganderätten och makten över produktionen*

Det hela är egentligen ganska egendomligt: i mer än ett halvsekel har vi ägnat oss åt att sortera världens ekonomier i kapitalistiska och socialistiska ekonomier, dvs med hänsyn till om produktionsmedlen innehas av enskilda eller kollektivt av statsmakten. Eftersom just ägandeförhållandena blivit den mest använda indelningsgrunden kunde man tro att ägandets innebörd och egenskaper varit ett centralt forskningsområde för ekonomer.

Men det har det inte varit. Inte så att man bortsett från ägandeformernas betydelse för resursfördelningen: redan på 1920-talet försökte Mises bevisa att fungerande marknader förutsatte enskilt ägande [Mises 1922]. Men ägandeformen har aldrig fått någon självständig, "oberoende" ställning bland de olika förutsättningarna för analys av hela resursfördelningssystem eller marknadsformer. Neoklassisk mikro- och allmän jämvikts-teori behöver fungerande (perfekta) marknader för att åstadkomma några intressanta utsagor, och i det vällovliga syftet har man helt enkelt antagit att (den privata) ägandeformen är sådan att marknaden inte störs av den. Med en viss tillspetsning kan man kanske säga att i neoklassisk ekonomisk teori har ägandeformens betydelse varit så självklar att den suddats ut.

Som ett svar på den växande kritiken av traditionell mikro- och välfärdsteori för bristande realism har ett nytt, spännande ekonomiskt forskningsområde börjat växa fram under de senaste 10—15 åren, framför allt i Förenta staterna, nämligen sk "property rights"-studier.¹ Det centrala i denna ansats, som kompletterar snarare än ersätter den traditionella ansatsen, är att den ekonomiska bytesprocessen ses som en verksamhet där köpare och säljare mot betalning byter *rätten att disponera* en viss vara, tjänst eller fordringsbevis snarare än själva produkten. Alla varor, tjänster och fordringsbevis har ett rättighetsinnehåll som kan vara mer eller mindre noga specificerat och reglerat i lagar och avtal: en bil får köras endast av en som har körkort, med högst vissa hastigheter, en anställd får sägas upp endast med visst varsel, en obligation ger sin ägare rätt att lyfta utdelning osv. Ju fler dispositionsmöjligheter som står innehavaren av en vara till buds, desto högre kan dess pris förväntas vara. Den svenska bostadsmarknaden ger många illustrativa exempel på betydelsen av rättighets- — och skyldighets-! — innehåll i bostadskontrakt för olika boendeformer (hyresrätt, bostadsrätt, egen villa) [Ståhl 1974].

Hur vidsträckta måste då dispositionsmöjligheterna vara för att man skall kunna tala om ägande? Svaret på frågan är att det inte går att dra någon analytiskt intressant gräns mellan dispositionsrätt och äganderätt. Redan 1928 visade Östen

Civilekonom ROLF EIDEM arbetar vid Institutet för internationell ekonomi med en avhandling om centralplanering och valutakonvertibilitet. Han har tidigare medverkat i ett antal läroböcker i samhällsekonomi m m.

¹ En översikt över litteraturen i ämnet ges i [Furubotn-Pejovich 1972].

* Författaren tackar Carl Hamilton, Clas Wahlborg och Staffan Viotti för värdefulla synpunkter.

Undén att vad vi kallar äganderätt inte är någonting annat än en uppsättning rättigheter att *disponera* en tillgång (t ex en fastighet) på visst sätt [Undén 1928]. Juristen må ha speciella terminologiska synpunkter på begreppen dispositionsrätt och äganderätt, men för ekonomen är skillnaderna inte relevanta.² Det anglosachsiska begreppet "property rights" borde väl närmast översättas med "egendomsrätt", vilket dock har en alltför magistral, juridisk klang för våra syften. Jag föreslår istället begreppet *resursrättigheter* efter Moore ("resource rights") [Moore 1962, s 328] för att beteckna "det system av ekonomiska och sociala relationer som beskriver hur individer kan utnyttja knappa resurser" (Furubotn-Pejovich 1972, s 1139).

Den fundamentala poängen med resursrättsansatsen är att den gör det möjligt att relatera (lokala) resursfördelningssystem och produkter på ett givande sätt. Medan den traditionella mikroteorin börjar med att definiera hur resursfördelningssystemet bör se ut ("perfekt fungerande marknader"), och låter produkternas resursrättsliga innehåll anpassa sig därefter, innebär resursrättsansatsen att man utifrån den speciella karaktären hos varje produkt först beskriver dess resursrättsliga egenskaper (dispositions möjligheter; överlåtbarhet; grad av privatisering av konsekvenserna av hur den används etc) och sedan studerar vilka resursfördelningssystem — marknader eller offentliga sektorn eller "blandade" lösningar via lagstiftning — som får ta hand om olika produkter. En alternativ ansats vore att arbeta med ett givet resursfördelningssystem och studera hur detta kan tänkas påverka resursrättsinnehållet i olika produkter. I båda fallen får vi en koppling mellan produkternas och resursfördelningens karaktär som visar sig fruktbar.

I det följande skall ett försök göras att presentera resursrättsansatsen. Efter en inledande genomgång av sambandet mellan resursrätter och transaktionskostnader, tas två problemområden upp där resursrättsansatsen ger intressanta infallsvinklar, nämligen externa effekter och "konsumentmanipulation".³

Resursrättsinnehållet i en produkt är av betydelse inte bara för transaktionerna på varumarknaden. "Produkterna" på

faktormarknaderna — arbets- och kapitalmarknaden — kallas anställningsavtal resp aktie och resursrättsinnehållet i dessa spelar stor roll för hur våra företag uppstår och utvecklas. Omvänt spelar de krav samhället vill ställa på företagen en viktig roll för resursrättsinnehållet i dessa produkter (via lagstiftning etc). I ett följande avsnitt ser vi företaget som en samling resursrättsavtal mellan en rad intressenter — här mot bakgrund av några företagsdemokratiska förslag.⁴

Avslutningsvis diskuteras värdet av den traditionella uppdelningen av världens ekonomier i kapitalistiska och socialistiska utifrån resursrättsansatsen.

Resursrättigheter och transaktionskostnader

Alla varor, tjänster och fordringsbevis innehåller resursrättigheter av olika slag. I själva verket finns det mängder av relativt enkla, standardiserade produkter, där de resursrättigheter som åtföljer ett inköp av varan är så naturligt avgränsade och självklara att varken säljare eller köpare tänker närmare på dem; detta kan gälla t ex livsmedel. Men även för varor med så snäva användningsområden kan köpare och säljare ha olika uppfattning om vad som skall menas med fel i vara eller återköpskyldighet. Inte heller är varans resursrättsliga innehåll enbart en privat affär mellan köpare och säljare; lagstiftaren formulerar de krav vi gemensamt vill ställa på andra — och oss själva! — som resursinnehavare. Det går an att blanda grogg på inhandlade läskedrycker, men inte att kasta tomglaset på stranden.

Också när det gäller fordringsbevis spelar de resursrättsligt enkla typerna en viktig roll.⁵ Obligationer löper med en fix ränta på det nominella värdet samt med en till tid och belopp fastställd inlösnings-

² Ekonomen vill snarare vidga ägandebegreppet till att innefatta även dimensioner som överlåtbarhet ("transferability") och grad av privatisering av konsekvenserna av att en produkt används på ett visst sätt ("responsibility") [Alchian 1974, s 8].

³ I båda dessa fall tänker vi oss att varornas fysiska egenskaper är givna och oföränderliga. Men inget hindrar att man också studerar hur dessa egenskaper kan tänkas förändras som ett resultat av förändringar i resursrättsinnehållet. Avsnittet om "konsumentmanipulation" berör detta fenomen.

rätt. Banksättningar ger olika avkastning beroende på uppsägningstidens längd. Det finns visserligen en teoretisk chans att obligationsutgivaren (tex ett produktionsföretag) eller banken skall gå i konkurs, en risk som skulle motivera en specifikation av obligationsinnehavarens resp insättarens rättigheter i en sådan situation; det finns också konkurslagar. I praktiken är dock denna risk obetydlig, därför att vi gemensamt via lagstiftning och löpande prövning ställer så höga krav på solvens och likviditet hos låntagarna (företag och banken) innan de får ikläda sig skuldförbindelser. Vi kan se det så att vi istället för att låta företag och banker konkurrera fritt om kapitalplaceringarna medel — och kapitalplaceringarna om placeringsobjekt! — med åtföljande komplicerade och dyrbara tvister om rättigheter och skyldigheter, har vi uppdragit åt riksdag och regering att för placeringarnas gemensamma räkning fixera vissa grundläggande rättigheter och skyldigheter (solvens etc).

När det gäller tjänster är det svårare att finna exempel på resursrättsligt enkla sådana. Visserligen förekommer det långt standardiserade anställningsavtal, men att de är enhetliga betyder inte att de är enkla. Det är en sak att specificera arbetsgivarens skyldigheter ifråga om socialförsäkringar, uppsägningstid etc, men hur skall arbetstagaren kunna få exakt information om vad han får göra och inte får göra om han vill behålla sitt jobb? Vi behöver inte leta länge i en modern, industrialiserad ekonomi för att finna produkter med ett komplicerat resursrättsligt innehåll: hur får man använda en bil? Vad innebär det egentligen att äga en aktie? Hur stor handlingsfrihet har tex VD enligt sitt anställningsavtal?

Vad menas då med att en produkt har ett "komplicerat resursrättsligt innehåll"? Det kan betyda att det finns så många synpunkter på värdet av en produkt att priset på produkten ger köparen dålig vägledning. Tag villamarknaden. Hur gör köparen om han eller hon — av ovilja att lägga ned till synes stora kostnader på att skaffa information — blir besviken på husköpet? Vad har de för rätt att häva köpet etc? Här har marknadssystemet reagerat med att åstadkomma en informationsmarknad med mäklartjänster, som

kan antas minska sannolikheten för att köparen skall bli besviken. Men inte tillräckligt? Förslag har väckts i svenska riksdagen om ett system med återkommande, statligt administrerad husprovning. Vi kan se det som en "resursrättsreform" som förenklar — och förbilligar? — individuella bedömningar av produkten "villa".

Att en produkt har ett "komplicerat resursrättsligt innehåll" kan också innebära att den, när den används, får verkningar inte bara för den person som använder den utan även för andra, som kan gynnas eller skadas. Detta är det välbekanta fallet med sk externa effekter. Tag tex ett markområde: får det besås, upplåtas för bostadsbyggande resp industrianläggningar och i så fall för vilken sorts produktion? Vilket alternativ som väljs kan antas vara av stort intresse för en vid krets av omkringboende och inte någon privatsak. Men det är svårt att ta reda på exakt *hur* stort intresset är.

Svårigheterna att åstadkomma en fullständig specifikation av resursrättsinnehållet i en produkt sammanhänger med fenomenet transaktionskostnader. Med transaktionskostnader menas alla de "kringskostnader" som är förknippade med ett marknadssystem: kostnader för att få information om vilka produkter (och anställningar resp kapitalplaceringsalternativ) som utbjudes, och vilka egenskaper och priser de har ("transaktionskostnader i snäv mening") samt kostnader för att definiera och påverka resursrättsinnehållet i olika produkter och för att se till att dessa resursrätter verkligen kan hävdas med framgång, tex en rätt till en tomt som bli innebär att den inte får utnyttjas för parkering av grannarna ("transaktionskostnader i vid mening"). Det finns ett samband mellan de båda typerna av transaktionskostnader: ju högre kostnaderna är för att specificera resursrättsinnehållet i en produkt, desto kostsammare blir det tex för en köpare att få information om dess egenskaper.⁴ Samtidigt bör det gälla att ju högre transaktionskostnaderna i snäv mening är, des-

⁴ Dessa kostnader avser både informationskostnader *inför* köpet och "besvikelsekostnader" *efter* köpet i den mån köparen inte kunnat eller velat skaffa tillfredsställande information före köpet.

to mer benägna borde människor vara att ta på sig kostnader för att bättre definiera resursrättsinnehållet i olika produkter.

Det betyder alltså inte att medborgarna skulle vara beredda att ta på sig kostnaderna för att åstadkomma en *fullständig* specifikation av resursrättsinnehållet (och föra oss tillbaka till den traditionella mikroteorins modellvärld med "full information om enbart privatägda produkter"). En sådan långtgående specifikation skulle med all sannolikhet medföra kostnader som översteg fördelarna med att ha en ekonomi med resursrättsligt väl-specificerade produkter, och därmed inte vara samhällsekonomiskt motiverad.

Men det betyder inte heller att alla produkter automatiskt är "lagom exakt" specificerade i fråga om resursrättsinnehållet eller att resursrätterna från början är fördelade mellan ägare och drabbade/gynnade eller köpare och säljare på ett "samhällsekonomiskt lämpligt" sätt. Frågorna om vad som skall menas med "lagom exakt" specifikation resp "samhällsekonomiskt lämpligt" fördelning av resursrätterna är fundamentala. Vilka svaren skall bli på frågorna kommer i hög grad att bero på vilka uppgifter man vill lägga på det ekonomiska systemet, t ex om man vill att resursrättsordningen skall stimulera risktagande i nya produkter och produktionsprocesser eller om det politiska intresset är inställt på att i första hand bereda löntagarna största möjliga anställningstrygghet eller om man främst vill lägga olika demokratiska överväganden (maktfördelningen inom företaget, mellan köpare och säljare etc) till grund för valet av resursrättsordning. I verkligheten blir det alltid fråga om en sammanvägning av flera olika intressen. I det följande avsnittet skall visas hur problemet med s k konsumentmanipulation kan ses som ett sådant avvägningsproblem i termer av resursrätter.

Resursrätter och konsumentmanipulation

Trots de nationalekonomiska läroböckernas tal om "konsumentsoveränitet", dvs att det ytterst är konsumenterna som bestämmer vad som skall produceras, är det en utbredd föreställning att särskilt de stora företagen genom kraftiga reklam-

satsningar etc kan styra konsumtionen i hög grad efter sina egna önskemål, "manipulera" konsumenterna. Resursrättsansatsen ger en intressant infallsvinkel på detta problem.

Varje konsumtionsvara innehåller ett antal mer eller mindre väldefinierade resursrätter: varans lagliga användningsområde är naturligtvis den grundläggande egenskapen (bilar, motorsågar). Men om köparen av någon anledning anser att varan inte visat sig ha de egenskaper reklam eller varudeklaration antytt och vill låta köpet återgå eller åtminstone ha ersättning för liden besvikelse, blir det viktigt att undersöka hur de relevanta resursrätterna är fördelade på köpare och säljare. McKean tar upp fyra olika fall: (1) köparen bär hela risken för "fel i vara"; (2) säljaren (producenten) bär samma risk i den utsträckning det kan påvisas att det verkligen var varan som var defekt, inte sättet att använda den; (3) säljaren bär hela risken för fel i vara, också utan bevisning att varan är defekt; (4) besvikna köpare får kompensation via skattesystemet, dvs risken för fel i vara fördelas ut på alla skattebetalare [McKean 1970].

I en värld med transaktionskostnader kommer valet av alternativ att påverka resursfördelningen. Med alternativ 1 har köparen starkt incitament att skaffa sig bra information om sin vara före ett eventuellt köp. Men kommer företagen att ställa sådan information till förfogande, om de vet att de individuella transaktionskostnaderna för en besviken köpare, som med någon chans till framgång på laglig väg vill hävda rätten till ersättning på grund av bristande information, är så höga att sådana aktioner är osannolika? Incitamentet för säljarna att åstadkomma relevant information om sina produkter kan antas vara större ju mer beroende de är av återköp av *samma* köpare — och omvänt; i den mån manipulationsföreställningarna gäller nya "engångsprodukter" (Barbie-dockan) eller andra-handsförsäljning av bilar har de därför visst fog för sig. Säljarrisken vid introduktion av nya varor är så liten att det prövas för många nya varor! Men kan vi vara säkra på att de är för många?

En teknik att öka säljarrisken är att flytta över del av risken för besvikelse

från köpare till säljare, t ex enligt alternativ 2. Den offentliga konsumentpolitiken i industriländerna bör ses i detta sammanhang: i ett läge där de individuella transaktionskostnaderna för resursrättsaktioner mot säljarna varit för höga för att kunna åstadkomma en "sontan" omfördelning av resursrätterna har trycket ökat på politikerna att ombesörja en förändring på kollektiv väg (Konsumentombudsmannen). Eftersom säljaren enligt detta alternativ själv bär risken för fel i vara måste han kompensera sig genom att höja priset, vilket gör nyintroduktioner dyrare, köparna vaksammare och därmed slöseriet mindre (i form av onödiga besvikelser).

Enligt alternativ 3 räcker det att köparen säger att han är besviken för att han skall kunna kräva återköp e d. Då blir marknadspriset ännu ett steg högre, eftersom säljarna måste täcka in sig för de ytterligare risker han nu står. Det kan leda till att de avskräcks från försök med nya varor så att vi får för litet innovationer. Samtidigt blir det billigare för köparen att missköta sin vara ju större säljaransvaret är, vilket också är en viktig samhällsekonomisk aspekt på hur resursrätterna bör fördelas.

Alternativ 4 illustrerar detta väl. Här får köparen alltid compensation för sin (subjektivt definierade) besvikelse, vilket uppmuntrar till slarv. På samma gång gör detta alternativ köparna relativt benägna att pröva nya varor, vilket kan resultera i en överoptimal nyintroduktion av slarvigt varudeklarerade produkter.

Poängen i att studera "manipulationsproblemet" utifrån resursrättsansatsen är uppenbar. Denna ansats visar att det är meningslöst att säga att säljarna manipulerar köparna. Vad som sker är i stället att säljarna utnyttjar den rådande fördelningen av resursrätterna på det för dem fördelaktigaste sättet. Men denna fördelning är inte en gång för alla given utan kan ändras t ex genom kollektiva aktioner på politisk väg; vi har den "manipulation" vi förtjänar. Vi kan välja bland de alternativ som angetts ovan, eller andra. Att tro att en centralplanering av konsumtionen är enda sättet eller ens ett sätt att undvika "manipulation" är felaktigt. Då skulle vi göra oss av med den mest värdefulla egenskapen i marknadssystemet:

att de som vet mest om hur de vill och kan använda olika varor får bestämma vilka varor som skall produceras.

Resursrätter, externa effekter och den offentliga sektorn

Även om man vet ganska väl hur en produkt kan användas och att det bara är "användaren" själv som drabbas eller gynnas av hur den fungerar, kan det alltså vara svårt att avgöra vilken fördelning av resursrätterna som är samhällsekonomiskt lämplig. Än svårare blir detta problem ifråga om produkter som har verkningar också på andra än dem som använder den, produkter med sk externa effekter.

Externa effekter talar man om, när man vet (eller tror sig veta) att det totala samhällsekonomiska värdet av produktionen och/eller konsumtionen av en produkt skiljer sig från det privatekonomiska. När det samhällsekonomiska värdet tros vara högre än det privatekonomiska, talar man om positiva externa effekter, i det omvända fallet om negativa externa effekter. I båda fallen ger marknadspriserna tydligen ofullständig information om hela det samhällsekonomiska värdet av att olika produkter tillverkas och förbrukas. Då gäller inte längre de konventionella villkoren för bästa möjliga fördelning av samhällets resurser, nämligen att varor och tjänster produceras och konsumeras i sådana mängder att den privata gränskostnaden för producenten och gränsnyttan för konsumenten överensstämmer med marknadspriset. Den totala samhällseliga produktionen skulle kunna ökas om mer resurser sattes in i produktionen av varor med positiva externa effekter, och färre i produktionen av varor med negativa externa effekter.

Vad som är den bästa möjliga fördelningen av samhällets resurser i en värld med externa effekter anges traditionellt av villkoret att den samhällseliga gränskostnaden i detta läge skall överensstämma med den samhällseliga gränsintäkten. Eftersom ekonomin inte spontant kan nå detta läge, måste den hjälpas dit. Den traditionella, ursprungligen av Pigou inspirerade, teoretiska rekommendationen gick ut på att detta kunde ske via gemensamt beslutade skatter och subventioner,

som utformades på lämpligt sätt: produktionen i fabrik som avgav gifter (negativa externa effekter) kunde åläggas en indirekt skatt, vilket ökade den privatekonomiska kostnaden; detta motiverade en nedskärning av produktionen, idealt till den punkt där samhällelig gränskostnad och -intäkt var lika stora; om produktionen av utbildning var förenad med positiva externa effekter kunde den istället gemensamt subventioneras, vilket minskade den privatekonomiska kostnaden; detta motiverade en ökad efterfrågan på utbildning, och produktionen av utbildning kunde ökas till den volym vid vilken den samhällliga gränstäckningen och -kostnaden var lika stora.

Alldeles bortsett från problemen att (1) få något mått på alla "externa" verkningar, (2) att finna en skattesats som får "syndaren" resp "gynnaren" att minska respektive öka sin produktion till den samhällsekonomiskt bästa volymen samt (3) att undvika en hotande byråkratisering i samband med registrering och kontroll av alla specifika skattesatser det kan bli fråga om ger denna skatteansats en missvisande bild av den egentliga innebörden i fenomenet externa effekter. Ansatsen utgår ifrån ett teknologiskt orienterat synsätt: genom sin verksamhet skadar eller gagnar någon sin omvärld, det går alltid att konstatera; och vi kan gemensamt gripa in med beskattning för att straffa skadegöraren.

Som Coase och andra visat är emellertid alltid minst två parter inblandade i en situation med externa effekter. "Frågan ställs oftast utifrån föreställningen att A skadar B och vad som skall beslutas är: hur skall A:s verksamhet begränsas? Men så är frågan fel ställd. Vi har att göra med ett problem av ömsesidig natur. Genom att undvika att skada B blir A själv lidande. Den verkliga frågan som skall besvaras är därför denna: skall A tillåtas skada B eller B tillåtas skada A? Problemet är att undvika den största skadan" [Coase 1960, s 1—2]. I varje givet ögonblick existerar en av lagen sanktionerad fördelning av resursrätter [Furubotn-Pejovich 1972, s 1142]. Om man vill ändra på denna fördelning är det ingalunda självklart att man s a s ensidigt skall beskatta den ena parten — vad hade då den resursrätt för värde som fabriksägaren ur-

sprungligen trodde sig ha förvärvat med sitt markområde? Varför inte gemensamt subventionera de drabbade så att de kan härda ut miljöförstöringen?

Den teoretiska lösningen till problemet ligger i att via skatter och subventioner få *båda* parter att godtyckligt inta sina nya resursrättspositioner (den som drabbas av t ex produktionsminskning måste då subventioneras och den som gynnas beskattas).

Aven om detta synsätt reder ut begreppet i frågan skyldig/icke-skyldig representerar det ofta inte någon praktisk lösning. Den vanliga vägen att komma åt negativa externa effekter, t ex miljöförstöring, har varit via administrativa ingripanden genom lagstiftning snarare än genom prissystemet. Vi har fått miljölagar och prövningsnämnder men knappast miljöskatter. Vad beträffar varor med positiva externa effekter, t ex utbildning, har det varit vanligare med skattepolitik (negativa skatter = subventioner). Att denna teknik faktiskt använts fördunklas dock något av att nästan hela produktionen av utbildning förts in under den offentliga sektorn.

Vem skall bestämma över företagen — och hur?

Betraktat utifrån resursrättsansatsen är ett företag en mycket komplicerad organisation. Det typiska företaget räknar visserligen bara tre huvudagerande, de anställda, kapitalägarna och VD, men spelet dem emellan är komplicerat nog. Det inses kanske lättast just genom att man försöker föreställa sig mångfalden i alla de resursrättsavtal eller kontrakt som reglerar verksamheten. De anställda har sina (olika) anställningskontrakt med företaget (som representeras av VD, men som naturligtvis innefattar *alla* anställda); kapitalägarna har sina kapitalkontrakt — aktier — med företaget; VD har också ett anställningskontrakt med företaget (dvs med *alla* anställda och *alla* aktieägare och VD), som just i detta kontrakt representeras av någon annan förtroendemän.

Trots att både anställnings- och kapitalkontrakt till betydande delar är centralt fixerade via fackförbund resp aktiebolagslag kan den resterande, företagsindividuella kontrakt delen långt ifrån täcka

alla tänkbara uppkommande situationer. Vad gäller anställningskontraktet beror detta på att värdet av en sådan specifikation inte motiverar kostnaderna; vad gäller kapitalkontraktet beror det på att aktieägandet till sin natur inbegriper osäkerhet om framtiden. Utan osäkerhet, ingen vinst och utan vinst finns inget motiv för aktieäggande.⁵ VD-kontraktet, slutligen, är sannolikt det som varierar mest från företaget till företaget.

Men vem är det som bestämmer över företaget? Ja, utifrån den här skisserade kontraktsansatsen⁶ är det omöjligt att ge något entydigt svar på den frågan. Via sina kontraktssnliga rättigheter utövar alla tre parter ett inflytande över de beslut som fattas. Den konventionella föreställningen om företaget som en vinstmaximerande organisation frammanar visserligen bilden av en verksamhet, där de anställda styrs av VD uteslutande i kapitalägarnas intresse; det skulle alltså ytterst vara kapitalägarna som bestämmer över företaget. Men det är en missvisande föreställning.

Skälet har att göra med VDs föregivna roll. "När människor uppträder som konsumenter antas de vilja maximera sin nytta genom att uppnå personlig tillfredsställelse på olika sätt . . . Men som företagsledare antas de bara vara intresserade av vinsten, fastän de många gånger har tillgång till resurser och möjligheter som skulle tillåta dem att ägna sig åt andra intressen" [Moore, s 328]. Att VD i sitt kontrakt utfäst sig att mot ett visst vederlag i pengar arbeta för en så stor vinst som möjligt betyder inte att han eller hon saknar svängrum när det gäller att skaffa sig andra icke-monetära förmåner (p g a t ex höga marginalskatter!) eller i andra avseenden föra en politik som missgynnar kapitalägarna. Att detta är möjligt beror på att aktieägarna inte kan övervaka och bedöma VDs hela verksamhet utan betydande (transaktions-) kostnader för dem själva.

En mer fruktbar fråga än den ovan nämnda — vem bestämmer över företaget? — är därför följande: skulle vi genom att förändra innehållet i anställningskontrakt och kapitalkontrakt kunna få företagen att i något avseende fungera bättre? Även bland dem som ser skeptiskt på vulgärbilden av företaget som en vinst-

maximerande intresseorganisation för rika kapitalägare finns ofta föreställningen att de anställda är missgynnade jämfört med aktieägarna, som ju trots allt fattar de avgörande besluten på bolagsstämman där de anställda inte är representerade. De flesta av våra politiska partier företrädare också uppfattningar som går ut på att "makten" över företagen bör förskjutas till de anställdas fördel, från Folkpartiet som vill att "de anställda skall ges en med kapitalägarna likvärdig ställning" till Kommunistpartiet som önskar "arbetarmakt". Bakom dessa idéer ligger olika föreställningar om att makten över företaget bör fördelas enligt något slags demokratiska principer. Den vildvuxna floran av idéer i den företagsdemokratiska debatten tyder på att det är svårt att veta både vad man skall mena med demokrati i ett företag och hur den bäst kan åstadkommas. Så mycket är dock klart att kraven på företagsdemokrati är politiskt inspirerade (jämlighet), snarare än motiverade av effektivitetshänsyn. Men om man genom att göra företagen "rättvisa-re" (vad det nu skall betyda), drar på samhället kostnader i form av lägre effektivitet är det då ändå självklart att vi bör välja den mest demokratiska uppsättningen av kontrakt mellan företagets parter?

Resursrättsansatsen ger synpunkter på avvägningsproblemet, som diskuteras i det följande utifrån några alternativa förslag beträffande fördelningen av inflytandet över företagen.

Alternativ 1: de anställda ges tillträde till bolagsstämman, som i övrigt består av privata aktieägare. Motiveringen kan vara att de anställda likaväl som kapitalägarna bör ses som risktagare i företaget och att båda parter därför har lika stor rätt att delta i beslut som rör hela företagets utveckling [Eidem-Viotti 1974 a]; detaljutformningen av rösträttsfördelningen etc lämnas därhän.

För att klargöra verkningarna av en sådan utvidgning av de anställdas resursrätt måste vi först precisera resursrättsinnehållet i det existerande aktiekontraktet. Det bestäms av (1) mängden av (potentiellt) möjliga beslut som kan fattas av

⁵ Dvs med risktagande utöver banksparande.

⁶ Grundidéerna i kontraktansatsen är hämtade från Alchian och Demsetz [1972].

bolagsstämman⁷, (2) hur den reella beslutsprocessen vid bolagsstämman fungerar (hur många olika aktieägare, ägar-koncentrationen, behov av förberedelser etc), (3) efter vilka principer nettovärdet av ett beslut fördelas till den initiativtagande aktieägaren och andra samt (4) i vilken utsträckning rättigheterna (1—3) kan överföras via köp och försäljning [Alchian 1974, s 7].

Ett återkommande tema i framför allt den amerikanska diskussionen om makten över företagen har varit att breddningen av aktieägandet under de senaste 40—50 åren har urholkat den enskilda aktiens resursrättsinnehåll i punkterna (2) och (3), vilket skulle ha inneburit en maktförskjutning till VD ("direktörernas revolution"). Transaktionskostnaderna för den enskilde aktieägaren skulle ha blivit så höga att det lönade sig allt mindre för honom eller henne att söka öva inflytande över företagets politik. Ägarkollektivet skulle därmed väsentligen ha förlorat kontrollen över företaget.

Detta är nu ingen helt oomtvistad iakttagelse: ju fler ägarna är i ett företag desto mer sannolikt är det att någon har specialistkunnande på företagets område; konkurrensen om VD-posten inom och utom direktionen begränsar VDs handlingsfrihet; och själva breddningen av aktieägandet i storföretagen tyder just inte på att den föregivna inskränkningen i aktiekontraktet skulle ha skrämt kapitalplaceringarna [Alchian 1969, s 340—45]. Därtill kommer att massmedia, stat eller kommun, fackförening och -förbund numera utövar kontrollfunktioner avsevärt intensivare än tidigare.

Låt oss emellertid anta att den beskrivna mekanismen för ett uttunnande av aktiekontraktets resursrättsinnehåll i huvudsak är riktig. Då skulle uppenbarligen det faktum att också de anställda blev delaktiga i (1) beslutsmöjlighetsmängden innebära en fortsatt uttunning av aktiekontraktets innehåll i punkterna (2) och (3). Transaktionskostnaderna för den enskilde aktieägare, som ville påverka företagets politik och bevaka sina risker skulle bli ännu högre. Aktien skulle därigenom bli mindre värd och alla potentiella kapitalplaceringar bli mindre benägna än tidigare att satsa riskvilligt kapital, med de samhällsekonomiska konsekvenser

detta skulle få — också för de anställda.

Å andra sidan: om de argument *mot* den påstådda inskränkningen i aktieägar-makten som redovisats ovan håller, skulle urholkningen av aktiekontraktets resursrättsinnehåll kunna bli tämligen begränsad. En breddning av bolagsstämman med de anställda skulle bli kunna tillföra den viktigt specialistkunnande.

En komplikation med en variant där de anställda deltar i bolagsstämman är att de teoretiskt har möjlighet att verka för kortsiktiga egna förmåner. De blir både arbetsgivare och arbetstagare i den lokala löneförhandlingen. Men det bör inte vara något olösligt dilemma, liksom det inte varit det för aktieägarna. Tvärtom kan väl en sådan ordning vara instruktiv när det gäller att visa fram sambandet mellan löne- och kostnadsökningar.

Alternativ II: De anställda ges tillträde till bolagsstämman, men inte i sin egen-skap av enbart anställda utan först sedan också de gjorts till aktieägare — vid sidan av övriga privata aktieägare. De anställda kan göras till aktieägare på i huvudsak två olika sätt: (a) genom att var och en blir individuell aktieägare; (b) genom att alla kollektivt blir aktieägare via s k lön-tagarfonder. Motiveringen för denna variant tycks vara att all makt över företaget utgår från kapitalägandet (en sanning som vi försökt nyansera i denna artikel).

(a) Genom lag bestäms att alla anställda i varje enskilt företag måste avstå del av sin lön för att skaffa sig en aktie i det företag där han eller hon arbetar. För att inte denna demokratiseringsaktion skall bli meningslös bestäms också att aktien inte får säljas tex förrän efter fem år eller när vederbörande lämnar sin anställning. Ett antal frivilliga aktieägare ger då plats åt ett antal ofrivilliga, vilket verkar bakvänt; poängen med en aktiemarknad är ju att människor (och organisationer) fritt skall få göra bruk av sin varierande riskbenägenhet i penningplaceringar och skaffa fram information för att bevaka sitt risktagande. Några av de anställda har kanske redan aktier i sitt företag, andra har aktier i andra företag vars avkastningsutsikter rimmar bättre med den an-

⁷ En mängd som avgränsas av olika kollektiva resursrätter i form av aktiebolagslag, miljöskyddslag, arbetarskyddslag etc.

ställdes riskbenägenhet än det egna företags. Tvångsaktierna innebär tydligen en effektivitetsförlust i kapitalallokeringen. — Vidare driver de upp aktiekurserna, vilket (1) gynnar de tidigare aktieägarna, (2) förbilligar kapitalfinansieringen för företaget, vilket i sin tur (3) gör arbetskraften relativt sett dyrare.

En intressant effekt av den tvångsvisa bindningen av kapitalet som detta alternativ innebär, är att de anställda som aktieägare kommer att begära högre avkastning på sitt aktiekapital än övriga aktieägare. Det tvångsvisa aktieinnehavet innebär en inskränkning i möjligheterna att placera den anställdes inkomst eller förmögenhet (konsumtion, bank, diamanter, etc); för att kompensera sig för denna inskränkning i resursrättsinnehållet kommer den anställda aktieägaren därför att begära högre avkastning än dem som frivilligt köpt aktier i företaget, ett fenomen som påpekats också för modellen med arbetarstyrda företag [Pejovich 1969, s 148—50]. Vi ser framför oss en bolagsstämma, där de anställda aktieägarna försöker övertyga övriga aktieägare om nödvändigheten i en utdelningshöjning!

(b) Förslaget om löntagarfonder tar fasta på problemet med höga individuella transaktionskostnader för aktieägare som vill påverka företags politik, och detta är ju trots allt grundidén bakom dessa olika demokratiseringsaktioner. Även här är det fråga om ett tvångsvis genomfört aktieanskaffande, som finansieras av de anställda, men i stället för att handhas enskilt av de anställda förvaltas aktierna kollektivt i en gemensam fond. Fondadministrationen kan därför förväntas bli en mäktig person på bolagsstämman, vilket kan verka avskräckande på övriga enskilda aktieägare, som ser sina möjligheter att påverka företags beslut ytterligare inskränkta. Det kan leda till att aktiekurserna faller — sedan de först drivits upp av fondens köp — varigenom fonden till lägre kostnader kan utöka sitt aktieinnehav, vilket i sin tur kan driva ned kurserna ytterligare, osv, osv. En energisk "löntagarfondpolitik" skulle därmed kunna äventyra den fria aktiemarknadens existens. Men så behöver det inte bli. Man kan lagstifta om gränser också för löntagarfondernas resursrätter.

Vad gäller effektiviteten i kapitalallo-

keringen drabbas löntagarfonder av samma kritik som systemet med enskilt förvaltade tvångsaktier: det ligger ingen särskild poäng i att äga aktier just i det företag där man råkar arbeta; människor kan vilja satsa sitt mänskliga kapital i ett företag och sitt penningkapital i ett annat, med hänsyn till vilka val som ger den högsta totala avkastningen; den extra resursrätt den anställde får genom aktieinnehav kan han eller hon få direkt.

Det är visserligen sant att de anställda får en större slagkraft på bolagsstämman via en gemensam löntagarfond än om de uppträder på enskilt initiativ — men bara i frågor där det råder enighet mellan en majoritet av de anställda. Övriga frågor skulle aldrig tas upp på bolagsstämman, vilket däremot skulle kunna ske enligt alternativen I och II a. Enligt dessa varianter skulle idérika anställda kunna söka koalition med "ordinarie" aktieägare på bolagsstämman för att driva sin sak. På detta sätt representerar systemet med löntagarfonder risker för en kontrollerad, centraliserad företagsdemokrati.

Alternativ III: Den traditionella bolagsstämman elimineras genom socialisering av privat produktionskapital. Socialiseringen åtföljs endera av (a) ett fortsatt marknadsekonomiskt system med arbetarråd som styr företagen eller (b) ett centralplanerat ekonomiskt system. Motivering: kapitalisterna blir inte bättre därför att de också räknar anställda i sina led; ett system med decentraliserad, privat kapitalförvaltning är alltid odemokratiskt!

(a) Eftersom problemerna med arbetarstyrda företag debatteras så flitigt i denna tidskrift ber jag att få hänvisa till egna — och andras — inlägg i stället för att upprepa synpunkterna här [Eidem-Viotti 1974 b och 1975, Södersten 1974 och 1975, Horvat 1974].

(b) Den socialistiska centralplanerade ekonomin är inte odemokratisk — som den kapitalistiska — eftersom den avskaffat resursrätten för enskilda att inneha produktionskapital eller aktier, allt enligt sina förespråkare. Men innebär detta alternativ företagsdemokrati, dvs är de anställdas intressen och kapitalägarnas rimligt avstämda, och är det effektivt? Eftersom anställningskontraktet i detta system kan antas se ut ungefär som i ett privatkapitalistiskt system, knyter sig in-

tresset här främst till kapitalkontraktets utseende.

I den socialistiska ekonomin finns det bara en aktieägare, riksdagen (via statsmakterna), som följaktligen ensam disponerar över hela "beslutsmöjlighetsmängden" (1) (som också formuleras av riksdagen).⁸ Av samma skäl är transaktionskostnaderna enligt (2) små; staten kan ensam tillgodogöra sig hela avkastningen av ett lyckosamt planförslag enligt (3); "statsaktien" kan av uppenbara skäl inte överlåtas på någon annan enligt (4).

I detta samhälle har alltså medborgarna på politisk väg av sagt sig resursrätten att för *egen* räkning placera pengar i produktionskapital. Denna resursrätt har i stället gjorts gemensam och medborgarna har uppdragit åt ett antal valda ombud — specialister/planerare — att sköta kapitalförvaltningen. Vilka garantier har medborgarna för att detta leder till en mer demokratisk ordning i företagen än alternativen I och II?

Centraliseringen av kapitalförvaltningen innebär en koncentration av denna viktiga resursrätt till ett relativt fåtal specialister. Eftersom dessa inte behöver söka stöd hos någon månghövdad, specialkunnig bolagsstämma — dock, riksdagen finns där — för sina förslag, miss-tänker jag att de har större makt gentemot VD och de anställda än sina kapitalistiska kolleger. Det betyder inte att t ex VD i ett socialistiskt system helt skulle sakna handlingsfrihet gentemot planerarnas beslut. Även i detta system är det för-enat med kostnader att in i minsta detalj övervaka VDs agerande. Liksom i det kapitalistiska systemet får kapitalförval-tarna här också hjälp i övervakningsar-bete av VDs konkurrenter inom och utom direktionen.

Men vem övervakar de centrala kapi-talförvaltarna så att de inte överskrider sina befogenheter? I kraft av sitt special-kunnande har de en stark ställning gentemot sina uppdragsgivare, dvs medborgarna, som dessutom får ta på sig höga transaktionskostnader för att göra sak mot eventuella felbeslut. Av dessa skäl tror jag att företagsdemokratien blir sämre i detta alternativ än i alternativen I och II.

Vad finns då att säga om effektiviteten i detta alternativ? Än en gång koncentre-

rar vi intresset till kapitalsidan. Det kapi-talistiska aktiesystemet utgår ifrån före-ställningen att människor har olika risk-benägenhet. Samtidigt vet man att all företagungsverksamhet innebär risker, som varierar med produktionens eller produk-tens karaktär. Vi vet inte nu vilka produk-ter som kommer att vara betydelsefulla i framtiden. Men för att få fram dessa produkter måste individerna i "sy-stemet" ta risker. Därför ges dessa män-niskor med sin skiftande riskbenägenhet möjlighet att erbjuda systemet sin riskvilja i form av riskvilligt kapital. Genom att låta detta ske på enskild basis får den individuella placeraren själv bära både vinstchansen och förlustrisken. Det ger honom eller henne anledning att söka in-formation för att maximera vinstchansen och minimera förlustrisken. Den informa-tion som på detta sätt genereras är av stor samhällsekonomisk betydelse och därige-nom ett fundamentalt motiv för en pri-vatkapitalistisk produktionsordning.

Informationen om den förväntade framtida avkastningen av produktion av olika produkter kristalliseras i företagens aktiekurser. Köp och försäljning av aktier är alltså köp och försäljning av nuvärdet av "produktframtider" med ett komplice-rat informationsinnehåll. Det privatkapi-talistiska aktiesystemet bör därför först och främst ses som ett system för att till-varata medborgarnas riskvilja och gene-rera information, och inte som ett tids-fördriv för förmögna.

Om det kapitalistiska systemet innebär riskkoncentration på den enskilde, så innebär det socialistiska systemet maximal riskspridning. Här får ingen bära privata kapitalrisker, eftersom alla medborgare disponerar allt produktionskapital gemen-samt. Hur detta påverkar det totala risk-tagandet i den socialistiska ekonomin jämfört med den kapitalistiska är omöj-ligt att svara på. Det beror bl a på hur de centrala kapitalförvaltarnas kontrakt med staten ser ut, om det innebär några sär-skilda premier för djärva eller fantasifulla planförslag. Med tanke på svårigheterna att överhuvudtaget bestämma vad som skall anses som risktagande i ett system

⁸ En intressant fråga är hur de lagar som avgränsar denna mangd (miljölagar etc) i ett socialistiskt system skiljer sig från motsva-rande lagar i ett kapitalistiskt.

där staten har sådana möjligheter att sopa undan spåren efter en felslagen satsning, tror vi inte att sådana "planriskpremier" förekommer. Kapitalförvaltarna är sannolikt avlönade som vilka andra tjänstemän som helst.

Eftersom individuella vinstchanser är så svagt relaterade till personligt risktagande bland dem som disponerar över kapitalresurserna antar vi att den socialistiska riskspridningsmodellen tenderar att producera mindre information än den kapitalistiska riskkoncentrationsmodellen. Avsaknaden av en aktiemarknad med snabbinformation om olika "produkt- eller företagsframtidens" värde innebär dessutom en mindre press på företagen att söka och anpassa sig till ny information.

Bl a av dessa skäl kan effektiviteten i kapitalallokeringen antas vara lägre i alternativ III än i alternativen I och II.

Resursrätter och ekonomiska system

En viktig egenskap hos resursrättsansatsen är att den tenderar att avdramatisera skillnaderna mellan olika ekonomiska system. Den som vill beskriva och jämföra två resursfördelningssystem utifrån de produkter som "bär" systemet — varor, fordringsbevis och anställningsavtal och kombinationer av dessa, dvs företag och andra organisationer — upptäcker snart att de grundläggande problemen med t ex transaktionskostnader, ofullständig information och externa effekter är desamma. Vilka dessa problem är bestäms av utvecklingsnivån i ekonomin, snarare än av dess ideologiska förtecken. Vilka lösningar man sedan prövar bär väl ideologins prägel i något högre grad, men resursrättsansatsen visar också här på allvarliga begränsningar i möjligheterna att finna olika slags universalbotemedel.

Tag socialisten som vill kollektivisera allt produktionskapital (dvs frånta privatpersoner resursrätten att placera pengar i sådant kapital) och administrera det centralt, därför att han t ex misstror uppsåtet hos enskilda kapitalplacerares. Hur kan man vara säker på att de centralt opererande kapitalförvaltarna är mer intresserade av samhällsnyttan än privatpersoner? Det är samma problem som det som upp-

står när man p g a externa effekter organiserar offentlig produktion: hur skall instruktioner och belöningar utformas för centrala befattningshavare så att de tar största möjliga samhällsekonomiska hänsyn i sina beslut? Man "löser" inte marknadsekonomins resursrättsproblem genom att flytta in beslutsfattandet under offentligt tak, utan ger det bara en annan lösningsmöjlighet.

Sak samma när det gäller hur ett företag bäst kan styras. Här sitter VD, anställda och kapitalägare och andra intressenter ihop i ett komplicerat system av kontrakt och utfästelser. Att tro att det finns en speciell uppsättning kontrakt som på varje produktionsområde är överlägset alla andra företagstyper förefaller föga givande. Det är inte självklart att man gör det privatägda företaget vare sig effektivare eller rättvisare genom att överföra aktierna t ex till staten; det är inte heller uteslutet, men det måste prövas från fall till fall. Slutsatsen blir kanske att olika resursrättsordningar bör få leva sida vid sida i en ekonomi och konkurrera — ett slags "institutionell laissez-faire" [Wiles 1962, s 12—13].

Resursrättsansatsen pekar på det orimliga i svepande hänvisningar till kapitalistiska resp socialistiska lösningar. Poängen med denna ansats är ju att man inte stannar vid vem som formellt äger t ex aktierna, utan går vidare och frågar vilka rättigheter (och skyldigheter) ägandet reellt innebär. Det är en fundamental distinktion. Antag att man i ett system med formellt statligt ägande (socialism) med tiden funnit det nödvändigt att ge VD ute i företagen en betydande handlingsfrihet; det kan ha berott på att planeringsresurserna inte räckte till för en mer detaljerad central styrning eller på att man helt enkelt trodde det var en effektiv decentraliseringsåtgärd. I ett system med formellt enskilt ägande (kapitalism) har utvecklingen gått åt andra hållet; genom inskränkningar i lagstiftningen, en breddad roll för facket etc har VD fått sin handlingsfrihet alltmer beskuren. VD i det socialistiska företaget skulle få större handlingsfrihet än VD i det kapitalistiska företaget. Socialisten vara mer kapitalistisk än kapitalisten!

Jag säger inte att det är så idag, om vi jämför t ex Öst- och Västtyskland. Men

jag vill påstå att vi kommer att missa många liknande poänger om vi fortsätter att sortera ekonomiska system utifrån det formella ägandet. Resursrättsansatsen är ett värdefullt komplement.

Referenser

- Alchian, A. A., [1969], "Corporate Management and Property Rights" i Manne, H. (red), *Economic Policy and the Regulation of Corporate Securities*, New York
- [1974], "Some Implications of Recognition of Property Rights Transactions Costs", konferenspaper vid Interlaken
- Alchian, A. A. och Demsetz, H., [1972], "Production, Information Costs and Economic Organization", *American Economic Review*, årg 62, nr 5
- Coase, R., [1960], "The Problem of Social Cost", *Journal of Law and Economics*, okt 1969, årg 3, vol 3
- Eidem, R. och Viotti, S., [1974, a], "Vem skall styra storföretagen?" och "Bolagsstämma på verkstadsgolvet", *Svenska Dagbladet* 17.6.1974 resp 18.6.1974
- [1974, b], "Arbetsstyrda företag i en marknadsstyrd ekonomi", *Ekonomisk Debatt*, årg 2, nr 3
- [1975], "Mer om arbetsstyrda företag", replik, *Ekonomisk Debatt*, årg 3, nr 2
- Furubotn, E. G. och Pejovich, S., [1972], "Property Rights and Economic Theory: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic Literature*, årg 10, s 1137—62
- [1974], (red) *The Economics of Property Rights*, Cambridge, Mass.
- Horvat, B., [1974], "Om teorin för arbetsstyrda företag", *Ekonomisk Debatt*, årg 2, nr 2
- McKean, R., [1970], "Products Liability: Implications of Some Changing Property Rights", *Quarterly Journal of Economics*, årg 84, s 611—26. Omtryckt i Furubotn, E. G.—Pejovich, S. [1974]
- Mises, L. von, [1922], "Die Gemeinwirtschaft", del därav omtryckt i Bornstein, M. (red), *Comparative Economic Systems*, Homewood, 1965
- Moore, J., [1972], "Managerial Behavior in the Theory of Comparative Economic Systems" i Furubotn, E. G.—Pejovich, S. (red), *The Economics of Property Rights* [1974]
- Pejovich, S., [1971], "Towards a General Theory of Property Rights", *Zeitschrift für Nationalökonomie*, årg 31
- Ståhl, I., [1974], "Bostadsmarknad, dispositionsformer, beskattning och finansiering", *Ekonomisk Debatt, Bostadsextra*, årg 2, okt
- Södersten, B., [1973], "Arbetsstyrd ekonomi", *Ekonomisk Debatt*, årg 1, nr 8
- [1975], "Mer om arbetsstyrd ekonomi", *Ekonomisk Debatt*, årg 3, nr 1
- Undén, Ö., [1928], "Några synpunkter på begreppsbildningen inom juridiken" i *Festskrift tillägnad A. Hägerström, 1928*
- Wiles, P. J. D., [1962], *The Political Economy of Communism*, Oxford